

Verbale belediging jegens het Hof van Holland: rond de zaak van Claas de Jager (1464)

Marie-Charlotte Le Bailly

Op 2 mei 1464 kreeg Claas de Jager gratie voor de beledigende woorden die hij eerder gesproken had tegen het Hof van Holland op voorwaarde dat hij een eerlijke betering van zijn woorden zou doen. Hij moest aldus bekennen:

‘Dat alsulke onbehoirlicke ende onbetamelicke ende quade woirden als hij in versmadenisse van den voirs. Hove ende cleynachticheit van der hoicheit mijns genadichs heren gesproken heeft, dat dat bij hem geschiet is uut hetten van woede ende als qualick bidacht.’¹

Deze woorden werden dus niet alleen als een minachting van het Hof als rechtscollege beschouwd, maar ook als majesteitsschennis van de hertog van Bourgondië. Het gaat hier om een zeer specifiek soort beledigingen van criminele aard, die gericht zijn tegen overheidspersonen. In de periode 1428-1500 kwamen regelmatig vergelijkbare gevallen voor waarin het Hof van Holland verbaal werd beledigd. In de registers uit het archief van het Hof van Holland zijn hiervan nog vele sporen terug te vinden. Dergelijke beledigingen werden door het Hof zelf berecht.

Na een grondige bestudering van de recent verschenen literatuur over eer en belediging, zal een historicus die verwacht onderzoeksresultaten te vinden over belediging van overheidspersonen bedrogen uitkomen. Dergelijke beledigingen zijn soms zijdelings besproken door juristen, maar zeker niet op systematische wijze.² Historici houden zich vooral bezig met eer in de privaatrechtelijke sfeer, dus met gevallen van belediging van burgers door medeburgers.³ Het antropologisch onderzoek naar eer en schande betreft met name marges van de samenlevingen of perifere gebieden, met andere woorden, gebieden waar geen sterke staat of bureaucratie was.⁴

De belangrijkste conclusies uit de antropologische literatuur kunnen bovendien vaak alleen als parallel dienen voor onderzoek naar de verschillende invullingen van de definitie van belediging en kunnen niet alles verklaren. De historica Florike Egmond heeft er bijvoorbeeld op gewezen dat - in tegenstelling tot de vooronderstelling uit het antropologisch onderzoek dat eer een typisch bij mannen behorend verschijnsel is - ook vrouwen eer konden hebben. Juist in de noordelijke gebieden van Europa was de combinatie eer en vrouwen geen

vreemde gedachte, in ieder geval veel gewoner dan in Zuid-Europa.⁵ Specifieke historische studies nader beschouwend, leert men dat de definitie van eer vaak gerelateerd moet worden aan de situatie, de sociale omgeving, de periode en de geografische ligging.

Wanneer is er eigenlijk sprake van belediging? Volgens Van Dale betekent belediging: 'iemand kwetsen (door woorden of daden) in zijn eer of eergevoel'. Dit is een ruime definitie van belediging, iemands eer kan zowel door woorden als door daden gekwetst worden. Het recente onderzoek naar eer en belediging concentreert zich op twee invullingen van deze definitie. De eerste betreft het aristocratisch eerbegrip waarin de persoonlijke eer nagenoeg samenvalt met de eer van de eigen familie en stand. Deze (van oorsprong) Germaanse notie was typerend voor de Middeleeuwen.⁶

De tweede vorm, die vanaf de late Middeleeuwen opgang maakte, is veel meer persoonsgebonden. Hier valt te denken aan burgerlijke eer en beroepseer.⁷ Met het ontstaan van de moderne staat vanaf de veertiende en vijftiende eeuw werd het systeem van vete en partijstrijd langzaam verdrongen. Geleidelijk ontstond er een sterk centraal gezag, een gedepersonaliseerde staat die aanspraak maakte op een geweldsmonopolie en overging tot eenzijdige bestraffing van de overtreders van de vrede.⁸ Hieruit zal een nieuwe invulling van de notie 'eer' zijn voortgevloeid. Het lijkt erop dat 'eer' vanaf de late vijftiende eeuw persoonlijker, en dus individueler, opgevat moet worden. Als een kwestie tussen burgers onderling, en dus minder groepsgebonden. De eer van een persoon is vanaf dan niet meer zo sterk verbonden aan de eer van de eigen familie of stand. Hier valt bijvoorbeeld te denken aan de eerbaarheid en reputatie van kleine ambachtslieden en winkeliers.⁹

Met de overgang naar de moderne staat ontstond bovendien een derde vorm van belediging, namelijk belediging jegens overheidspersonen, die, zoals hierboven al bleek, tot nu toe nog weinig is onderzocht. In deze gevallen gaat het om het beledigen van ambtenaren en rechters tijdens de uitoefening van hun ambt. Bij berechting van die beledigingen gaat het uiteindelijk dus niet om hun persoonlijke eer maar om de eer en het gezag van het orgaan of de persoon die deze functionarissen vertegenwoordigen. In deze invulling gaat het niet om de privaatrechtelijke notie 'eer' maar om de aantasting van het gezag van de vorst. Het gezag van de vorst wordt in die zin aangetast via de vertegenwoordigers van zijn macht, *in casu* de rechtsmacht. Met andere woorden: er kon sprake zijn van majesteitsschennis.

In dit artikel wil ik een aantal conclusies van mijn scriptieonderzoek naar verbale belediging van het Hof van Holland toelichten aan de hand van de zaak

Verbale belediging jegens het Hof van Holland

van Claas de Jager die in 1464 voor het Hof van Holland verscheen.¹⁰ De belangrijkste vaststelling is dat bij belediging van het Hof van Holland, in ieder geval na 1462, sprake was van majesteitsschennis. Zo mogelijk zal ik deze conclusies toelichten aan de hand van het Germaanse gewoonterecht en het Romeinse recht. Vanuit een Romeinsrechtelijk oogpunt lijkt de vraag gerechtvaardigd of het beledigen van functionarissen van het Hof van Holland gezien werd als majesteitsschennis. In de Romeinse tijd werd een belediging gericht tegen een magistraat of zelfs plebejische ambtenaar namelijk beschouwd als majesteitsschennis. Aangezien men kan constateren dat in de late Middeleeuwen het Romeinse recht opnieuw zijn intrede doet in de Europese gerechtshoven¹¹, kan men zich afvragen of deze stelling ook opgaat voor het Hof van Holland in de late Middeleeuwen. Men moet zich echter ook rekenschap geven van de Germaanse en Frankische gedachten over majesteitsschennis. Het Germaanse en het Frankische recht hebben immers het gewoonterecht, dat in de stedelijke rechtbanken en hogere gerechtshoven gebezigd werd, voor een groot deel bepaald. Pas als beide wortels goed in ogenschouw worden genomen, kan deze vraag volledig beantwoord worden.

Verbale belediging van het Hof van Holland: de zaak van Claas de Jager

Volgens de overlevering kregen de Bourgondiërs met de Zoen van Delft in 1428 feitelijk de macht in handen in Holland, Zeeland en West-Friesland. Hertog Philips de Goede stelde toen het Hof van Holland, een college van raadsheren, in om zijn zaken waar te nemen in die landen. Het Hof werd belast met zowel landsheerlijke als juridische zaken. In 1447 werden de juridische en landsheerlijke aangelegenheden van elkaar gescheiden. Het Hof van Holland was de hoogste appelmogelijkheid in Holland, Zeeland en West-Friesland. Om in appel te gaan tegen een uitspraak van het Hof van Holland kon men bij de Raad van de hertog van Bourgondië zelf terecht of, vanaf het eind van de vijftiende eeuw, bij de Grote Raad van Mechelen.¹²

Het gebeurde vrij regelmatig dat de ambtenaren van het Hof van Holland werden beledigd. In de periode 1428-1468 heb ik 37 gevallen van verbale belediging jegens de raadsleden gevonden. Het is opvallend dat op één na alle beledigingen tussen 1447 en 1468 zijn geregistreerd. De zoekmethode voor deze periode kan met enige zekerheid dekkend genoemd worden. Voor de periode 1469-1500 was de oogst slechts tien gevallen, maar dit aantal is weinig representatief.¹³ Beledigingen die door het gebruik van fysiek geweld werden

gepleegd, heb ik buiten de selectie gehouden. Het totaal aantal gevallen geeft een goed beeld van de gedachten over eer en belediging en majesteitsschennis bij het Hof van Holland.

Het vonnis dat tegen Claas de Jager werd geveld, staat geregistreerd op 2 mei 1464.¹⁴ Hij stond in eerste instantie terecht voor het oneigenlijk gebruik van een stuk land dat toebehoorde aan een zekere Willem de Wilde. Omdat hij tijdens het behandelen van deze kwestie voor het Hof van Holland de raadsleden woordelijk beledigd had, werd tegen hem een tweede vonnis uitgesproken. De sententie tegen hem is een goed voorbeeld van het feit dat een belediging, die was voorgevallen tijdens de behandeling van een zaak of tijdens de ten uitvoerlegging van een mandement of executiebevel van het Hof, door een deurwaarder werd gescheiden van de zaak waarvoor de betreffende persoon werd gedaagd. De secretarissen van het Hof stelden echter niet altijd twee aparte sententies op.

Claas de Jager werd in het ongelijk gesteld wat betreft het gebruik van dat stuk land en kreeg een boete van 120 gouden pieters (dit bedrag overschreed enkele malen het jaarinkomen van een eenvoudige ambachtsman). Wat betreft de belediging die hij tijdens de rechtszaak tegen het Hof van Holland had geuit, kreeg hij gratie van het Hof, vermoedelijk van de doodstraf. Zoals reeds bleek in de inleiding moest hij wel een zogenaamde eerlijke betering van zijn daad doen. Mocht hij niet doen wat hem werd bevolen, dan moest hij alsnog een boete van vierhonderd gouden leeuwen betalen.

Het Hof van Holland heeft in de periode 1428-1500 verschillende soorten straffen opgelegd in zaken betreffende belediging jegens zijn functionarissen. De straf was doorgaans tweeledig, de beledigers moesten een eerlijke en een profijtelijke betering doen. Deze termen worden niet altijd bij naam genoemd. In vijf gevallen werden deze termen wel gebruikt. Hoewel in alle andere gevallen waarvan ik voldoende gegevens heb deze termen niet gebezigd worden, is een zelfde tweedeling op te merken.

Volgens de eerlijke betering moesten degenen die zich schuldig maakten aan belediging van het Hof van Holland het Hof om vergeving van hun misdaad smeken. Soms moesten zij tevens hun verontschuldiging aanbieden in het openbaar voor een groot publiek of in de kerk. Bovendien moesten de beledigers soms verplicht op bedevaart of dienden zij een geldbedrag of een zware kaars aan de plaatselijke kerk of klooster te schenken. De eerlijke betering was dus gericht op het herstellen van de geschonden eer van het slachtoffer, in het bijzonder moest de dader de belediging herroepen. In de profijtelijke betering kwam het poenale karakter van de straf naar voren, meestal in de vorm van een geldelijke compensatie van de geleden schade. In gevallen van belediging was dit natuurlijk

Verbale belediging jegens het Hof van Holland

de gekrenkte eer. De profijtelijke betering kon bestaan uit een hoge geldboete, een verplichte bedevaart, een verbanning of een schenking aan een geestelijke instelling, of een combinatie van deze sancties. De eerlijke betering die Claas de Jager moest doen was als volgt:

‘Ende angaende die ombehoirlicke ende ombetamelicke woirden gesproken bij den voirs. Clais, soe heeft tvoirs. Hoff verclairt ende geseyt dat hij sculdich ende gehouden sal wesen te comen in consistorie blootshoofds, ongegort ende op sijn knyen, biddende den selven Hove, in den name van mijnen voirs. genadigen heere, om verghifnisse, zeggende dat hij die woirden gesproken heeft ombedacht, omberaden ende uuyt hetten van woede ende bidden dair omme dat men him die om goidswillen vergeven wille. Ende dat gedaen so sal die voirs. Clais opter heyligen sacraments dach naest comende comen in der kerke tot Nyendorp onder die hoichmissie, hebbende in sijn handt een wassen barnende kaersse, wegende enen pont. Ende aldair voir den volke ende in die jegenwoirdicheyt van den scout ende scepenen bekennde sijn misdaet ende seggende die gelijcke woirden ende bidden den gerechte aldair in den name van mijnen genadigen heren, dat men him om goidswillen die voirs. woirden vergeven wille ende dat geschiet ende gedaen sijnde, so sal hij die selve kaersse setten voir den heyligen sacramente in den kercke tot Nyendorp voirs. Ende boven desen so sal die voirs. Clais gehouden wesen te geven ende te betaelen den cloesteren van den Jacopijnen ende van Sinte Agnieten alhier in Den Hage elcx enen nobel.’¹⁵

Het element van eer komt uitdrukkelijk naar voren in de eerlijke betering die hij moest doen. Dit blijkt enerzijds uit de vernedering die Claas de Jager moest ondergaan en anderzijds uit het goedmaken van de eer van het Hof van Holland en van de hertog. Bovendien spreekt uit dit citaat duidelijk het belang van de openbaarheid. Dit element van openbaarheid wordt in het recent onderzoek naar eer en belediging sterk benadrukt. Claas moest zijn verontschuldigen niet alleen voor het Hof uiten maar ook voor de kerkgemeente. Het gezag van het Hof en van de hertog moest natuurlijk gewaarborgd blijven en de oneerlijke daad van Claas moest bevestigd worden in de ogen van getuigen. Zijn publieke reputatie zou vanzelfsprekend flink verminderen. Met de hertog en zijn Raad viel duidelijk niet te spotten!

Toch kwam Claas de Jager er nog makkelijk van af. Hij kreeg gratie voor zijn beledigende woorden. Hij moest alleen zijn verontschuldigen aanbieden aan het Hof van Holland en in het openbaar. Verder moest hij het klooster van Sint-Agnieten en het klooster van de Jacobijnen in Den Haag elk een nobel schenken. Dit was zeker geen hoge boete. In andere gevallen werden veel hogere boetes opgelegd, zoals in de zaak tegen een aantal inwoners van Noordwijk en Noordwijkerhout. Zij kregen een boete van honderd Philippusrijders (ook dit bedrag was enkele malen hoger dan het jaarloon van een eenvoudige ambachtsman), met welk geld een stenen kruis zou worden opgericht.¹⁶

In ongeveer 25 procent van de zaken waarvan de afloop is bekend - in zo'n 25 van de veertig opgespoorde zaken is het vonnis bewaard gebleven - is er gratie verleend. Een gratieverlening betekende overigens niet dat de gedaagde zomaar zonder straf naar huis mocht gaan. Hem werd nog altijd een eerlijke en een profijtelijke betering opgelegd. Of de belediger werd alsnog op verplichte bedevaart gestuurd of verbannen voor enkele jaren, soms zelfs voor eeuwig. De gratie voor een belediging werd nadrukkelijk onder het voorbehoud verleend dat de eerlijke en/of profijtelijke betering werd gedaan.

De onderzochte vonnissen vermelden helaas niet welke straf werd kwijtgescholden bij het verlenen van gratie. Vermoedelijk ging het dan om de doodstraf. Een argument voor dit vermoeden schuilt in het feit dat het Hof van Holland na 1464 een belediging bijna altijd bestrafte met een (eeuwige) verbanning uit Holland, Zeeland en West-Friesland, en de confiscatie van de goederen van de belediger, ook wanneer er gratie was verleend. In een aantal gevallen uit de criminele sententieregisters werd aan dit vonnis toegevoegd dat, wanneer de gedaagde zich toch in deze landen durfde te vertonen, hij alsnog met het zwaard berecht zou worden. Een ander duidelijk bewijs voor dit vermoeden is te vinden in de zaak van een aantal inwoners uit Rotterdam. De procureur-generaal pleitte voor de doodstraf en confiscatie van hun goederen, de gangbare straf voor majesteitsschennis, maar het Hof besloot hen hiervan gratie en genade te schenken. Zij kwamen er vanaf met verplichte bedevaarten en lichte boetes.¹⁷

In het feit dat Claas de Jager moest bekennen dat hij zijn woorden 'uut hetten van woede ende als qualick bidacht' of 'ombedacht, omberaden' tegen het Hof van Holland had uitgesproken, kunnen sporen van een *animus iniuriandi* gezien worden. Met andere woorden: een belediging kan geen belediging zijn als zij niet kwetsend bedoeld is. In het Romeinse recht was deze *animus iniuriandi* zeer belangrijk om de essentie van een belediging te bepalen (zie hieronder). Na 1462 kwamen in veel zaken van verbale belediging van het Hof van Holland vergelijkbare bewoordingen voor. In vonnissen vóór 1462 komen alleen diverse

bijvoeglijke naamwoorden zoals 'quade' voor om beledigende woorden aan te duiden.

De woorden van Claas de Jager werden door de raadsleden van het Hof van Holland niet alleen als belediging aan hun adres gezien maar ook als majesteitsschennis van de hertog van Bourgondië. Zijn woorden waren niet alleen 'in desobeissance ende versmadenisse van den selven hoven' maar ook 'omme die bewairnisse van mijns genadichs heren hoicheyt ende heerlicheyt' gesproken¹⁸. In zeven andere gevallen¹⁹ zijn vergelijkbare bewoordingen te vinden. Zeer illustratief is het geval van de inwoners van Rotterdam dat hierboven reeds gemeld werd. In die zaak wordt zelfs de Romeinsrechtelijke terminologie gebruikt, namelijk de woorden '*crimen lesse maiestaten*'²⁰.

In dit kader is het belangrijk op te merken dat de raadsleden onderscheid maakten tussen woorden die de eer van het Hof van Holland als rechtscollege aantastten en woorden die slechts de persoonlijke eer van een raadslid krenkten. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat wanneer de procureur-generaal of een exploitateur van het Hof verbaal beledigd werd tijdens de uitoefening van zijn functie in dienst van het Hof, hij die belediging niet persoonlijk kon opvatten. Die kon alleen opgevat worden als 'contempt of court' ofwel minachting van het Hof. Daarom werd benadrukt dat de belediging was gedaan terwijl de ambtenaar in kwestie de tekenen van zijn ambt droeg. Hij vertegenwoordigde immers het Hof op dat moment en stond onder de vorstelijke *sauvegarde*. Die zaken waarin een raadslid of ambtenaar van het Hof in zijn persoonlijke eer was gekwetst, zonder dat de eer van het Hof van Holland als geheel was aangetast, werden via een civiele procedure behandeld. Echter, wanneer de belediging was geuit op een moment dat hij het Hof vertegenwoordigde dan werd de kwestie via een criminele procedure berecht. Dit alles betekent dus dat een belediging die geuit was tegen een ambtenaar van het Hof terwijl hij niet in functie was, per definitie geen majesteitsschennis kon zijn.

Het is opvallend dat alle gevallen van majesteitsschennis na 1462 te dateren zijn. Dit zal voor een groot deel te verklaren zijn door de geleidelijke professionalisering van het Hof van Holland en de hervorming van het stadhoudelijk bestuur tussen 1462 en 1464. In 1462 werd een belangrijke instructie voor het Hof van Holland uitgevaardigd. Na 1462 nam het aantal in het Romeins recht geschoolde raadsheren sterk toe. Deze ontwikkelingen hebben er in ieder geval toe bijgedragen dat bepaalde ideeën uit het Romeinse recht dieper doordrongen in de praktijk van het Hof.²¹ Men moet dan juist denken aan belediging en majesteitsschennis. Maar voordat ik verder inga op het Romeinse gedachtegoed, zal ik het Germaanse bespreken.

De Germaanse ideeën over 'eer' en 'majesteitsschennis'

Het Germaanse eerbegrip is een duidelijk voorbeeld van het aristocratisch eerbegrip. 'Eer' kan in deze opvatting gezien worden als een sociaal regulerende factor in een samenleving waar een betrekkelijk stabiel en onpersoonlijk gezag ontbreekt. Een samenleving zoals de Germaanse, die door vete en partijstrijd werd beheerst. Het vrede-vete-zoenidee kende in het Germaanse gewoonterecht een lange traditie en bleef tot ver in de vijftiende eeuw een wijd verbreid principe. In dit systeem was eer zeer sterk gelieerd aan het aanzien van de familie en aan de fysieke weerbaarheid van degene aan wie die eer toekwam. De krenking van de eer van een persoon kon vaak alleen hersteld worden door fysiek geweld: oog om oog, tand om tand. Aldus paste bij een bepaalde schade een bijbehorende vergoeding. In principe was het vetesysteem gericht op conflictbeheersing en niet op escalatie van geweld. Er werd op een zeker moment een vrede gesticht, de zoen, die door alle leden van de groep diende te worden nageleefd.²²

In het gewoonterecht van verschillende Germaanse stammen, zoals dat is overgeleverd in diverse codificaties, zijn enkele bepalingen ten aanzien van belediging te vinden. Meestal gaat het om feitelijke handelingen zoals het trekken aan iemands haren of iemands weg versperren. Een dergelijke belediging werd goedge maakt door een geldboete aan het slachtoffer te betalen. Vaak werden deze feitelijke beledigingen niet zelfstandig gestraft maar golden zij als een strafverhogende omstandigheid bij een ander delict. Sommige codificaties vermelden ook woordelijke belediging. Zo is er de Frankische *Lex Salica* die een uitgebreide catalogus van scheldwoorden en verbale beledigingen bevat. De bijbehorende private geldboetes waren afhankelijk van de zwaarte van de beledigende uitdrukkingen.²³ Hier is één van de principes van het vrede-vete-zoenidee te herkennen.

Een aantal principes met betrekking tot belediging uit de Germaanse wetgeving is terug vinden in het inheemse recht vanaf de twaalfde eeuw, met name in stadskeuren. In een tijd waarin de steden zeer in betekenis toenamen, werden steeds meer regels vastgelegd in de keuren. Wat betreft belediging werden vooral gevallen van mondelinge belediging geregeld, waarbij het Germaanse systeem van tariefgebonden geldboetes werd gevolgd. Dit systeem werd verder vermengd met elementen uit de Romeinse wetgeving over *iniuria* (zie hieronder), toen diverse romanisten het Romeinse *Corpus iuris civilis* in de rechtspraktijk van hun dagen probeerden te introduceren.²⁴

Het Germaanse idee van majesteitsschennis werkte volgens dezelfde principes van vergelding als het eerbegrip. Bij de Germanen beruiste majesteitsschennis niet alleen op de verbreking van de vertrouwensband tussen de soeverein en zijn onderdanen, maar ook op de schending van de eer van de soeverein door een van zijn onderdanen. Het idee van majesteitsschennis was bij de Germanen gebaseerd op het concept van trouwbreuk, *Treubruch* of *infidelitas*. In wezen betrof dit een private kwestie, namelijk het verbreken van een trouwbelofte door een van de partijen. De koning was slechts één van zijn volk, ook al was hij *primus inter pares*. Trouwbreuk bleef een persoonlijke kwestie of het nu tussen koning en onderdaan was, of tussen een leenman en zijn heer. Degene die de trouwband verbrak, werd aldus de speelbal van de leenheer en zijn rechters. Het is dan ook moeilijk te zeggen of de leider als rechter of als gelaedeerde partij een oordeel velde. Met andere woorden: of er sprake was van vergelding bij de veroordeling. In veel gevallen werkte een oog om oog tand om tand principe bij het bepalen van de straf van de verrader.²⁵

Het contractueel idee dat geïmpliceerd wordt in *Treubruch* had een unificerende functie door het gehele Germaanse en Frankische gewoonterecht. In de Germaanse samenleving lag de soevereiniteit bij het volk en kon de soevereiniteit alleen gevonden of bepaald worden door een gerechtelijk proces. Natuurlijk was het wel zo dat alles wat het volk ook maar schaadde, ook de vorst schaadde. Het voornaamste belang van de vorst als een leider van zijn volk en *primus inter pares* was immers het algemeen welzijn van het land. In overeenstemming hiermee werd *Treubruch* bestraft met de dood en werden de goederen van de verrader in beslag genomen ten gunste van de schatkist. Onder de Karolingische vorsten werd de gedachte van *infidelitas* verder verscherpt in de richting van de vazalitische band tussen leenheer en leenman. Wanneer een leenman zijn leenheer verraadde, verloor hij zijn *beneficium*.²⁶

Twee belangrijke elementen uit de Germaanse traditie bleven voortleven tijdens de gehele Middeleeuwen, namelijk het idee van *Landesverrat* en dat van *Hochverrat*. Anders dan in het Romeinse recht was het eerste idee veel sterker verbonden met het idee van verwantschap. Het omvatte alle aanslagen gericht tegen georganiseerde groepen, of het nu de directe familie was, de gemeenschap of de staat. In de loop van de tijd ontstond geleidelijk een parallel idee, namelijk dat van *Hochverrat*. Aangezien de notie van het koningschap zich ontwikkelde en de openbare autoriteit van de Germaanse vorsten zich uitbreidde, ging de koning als individu de openbare autoriteit verpersoonlijken. Overeenkomstig hiermee ontwikkelde zich een concept dat vergelijkbaar is met het Romeinse *laesa maiestatis* (zie hieronder), dat van *Hochverrat*. Elk vergrijp tegen de vorst was

Hochverrat. Als gevolg hiervan werd een duidelijk onderscheid gemaakt tussen klein verraad, *Treubruch* tegen een heer of graaf, en hoogverraad dat nu alleen met de vorst of koning werd geassocieerd.²⁷

Toch is dit idee van hoogverraad niet toereikend om de behandeling van zaken van belediging jegens de raadsleden van het Hof van Holland te verklaren. Net zo min kan volgens deze gedachte uitgelegd worden waarom een belediging van een ambtenaar nu eigenlijk majesteitsschennis kon zijn. Erg vreemd is dit natuurlijk niet als men bedenkt dat de Germanen, of later de Franken, geen sterk ontwikkelde staat kenden. Er was nog geen uitgebreid ambtenarenapparaat zoals in de Romeinse samenleving. Het is dan ook niet verbazingwekkend dat juist aan het eind van de Middeleeuwen het Romeinse recht opnieuw geïntroduceerd werd om aan de behoeften van de nieuwe staten te voldoen. De nu volgende bespreking van de Romeinse ideeën over belediging en majesteitsschennis zal veel verklaren omtrent de juridische praktijk bij de behandeling van zaken van belediging van het Hof van Holland.

De Romeinse *iniuria* en *crimen laesa maiestatis*

Zoals gezegd is een aantal elementen uit de Romeinse definitie van belediging van belang voor dit onderzoek, omdat ze niet alleen privaatrechtelijke kwesties betreffen maar ook belediging jegens magistraten. Deze definitie heeft in de late Middeleeuwen zijn invloed doen gelden in de Europese gerechtshoven. Reeds vanaf de twaalfde eeuw werd het Romeinse recht, met name via de herontdekte Justiniaanse wetgeving, bestudeerd en uitgewerkt door diverse generaties romanisten in Italië en Orléans.²⁸ In de loop van de vijftiende eeuw komen steeds meer in het Romeinse recht geschoolde juristen voor in de aanstellingslijsten van het Hof van Holland. Velen van hen hebben in Leuven of Orléans gestudeerd.²⁹ Uit de terminologie bij het Hof van Holland blijkt bovendien een zekere bekendheid met het Romeinse begrip *iniuria*. Naast vele andere benamingen voor 'verbale belediging', wordt de term 'injurieuze woorden' veelvuldig gebruikt. Natuurlijk hoeft dit niet te betekenen dat bij gebruik van deze term steeds bewust aan een bepaalde categorie van het Romeinse recht werd gedacht, de term kan immers een onafhankelijk bestaan zijn gaan leiden en er werd zelden direct naar het Romeinse recht verwezen in de vonnissen van het Hof van Holland in de vijftiende eeuw. Wel lijkt het Hof van Holland een duidelijk onderscheid te hebben gemaakt tussen 'injurieuze woorden' en 'injuryen'. Met het laatste werd, zo lijkt het, hetzelfde als het Romeinse *iniuria* bedoeld.

In de Romeinse tijd werd de term *iniuria* gebruikt om een belediging aan te duiden en de term *actio iniuriarum* voor een beledigende handeling. In de eeuwen voor onze jaartelling werden reeds verschillende vormen van belediging uitgewerkt in afzonderlijke edicten. Elke opzettelijke aantasting van de fysieke integriteit van een vrij persoon werd berecht met een *actio iniuriarum*. Maar uiteindelijk vielen hieronder ook lichtere vormen van belediging die geen fysieke kwetsing tot gevolg hadden. Hier valt bijvoorbeeld te denken aan verbale belediging en opzettelijke psychische krenking. De *actio iniuriarum* was een zuiver poenale actie, die in principe niet op iemand anders dan het slachtoffer van de *iniuria*, zoals familieleden, kon worden overgedragen. Alleen in het geval dat een *pater familias* via zijn slaaf of een van zijn minderjarige kinderen werd beledigd, kon hij herstel van de *iniuria* eisen omdat zijn eer en niet die van het slachtoffer in het geding was. Sinds het *Edictum Perpetuum*, dat in 135 na Chr. door keizer Hadrianus werd uitgevaardigd, omvatte het begrip *iniuria* elke bewuste minachting van een andere persoon, hetzij woordelijk, hetzij door een feitelijke daad. In deze betekenis kon ook de term *contumelia* gebruikt worden.³⁰ In de Justiniaanse wetgeving die in de zesde eeuw werd geredigeerd, werden alle edicten over belediging onder één hoofdstuk samengevat en werd de term *iniuria* verder uitgewerkt.³¹

In het algemeen kan *iniuria* volgens de Justiniaanse codificatie het resultaat zijn van een openlijk fysieke daad of van louter woorden, hetzij gesproken of geschreven. Een geschreven belediging kan bijvoorbeeld in de vorm van een pamflet of libel worden gegoten en verspreid onder een publiek. Elke vorm van *iniuria* wordt iemand aangedaan of is gerelateerd aan zijn waardigheid en is daarom te beschouwen als een krenking van zijn eer. Zelfs wanneer een pamflet anoniem of onder een valse naam is geschreven, zal de belediger worden berecht volgens de wet van *iniuria*. Afhankelijk van plaats, tijd en de status van de persoon die de *iniuria* ondergaat, is de belediging meer of minder ernstig. Het beledigen of verwonden van een magistraat tijdens de uitoefening van zijn functie was zeer ernstig en werd in de Romeinse wetgeving zelfs als majesteitsschennis beschouwd, dus als een *crimen laesae maiestatis*.³²

De romanisten die in de twaalfde eeuw het Romeinse recht introduceerden in de rechtswetenschap van hun tijd hebben zich inzake *iniuria* vooral gebogen over twee elementen. Namelijk het vereiste *animus iniuriandi* (oogmerk om te beledigen) en de *exceptatio veritatis* (uitzondering van de waarheid). Bij het eerste gaat het niet alleen om het opzettelijk minachten van iemands persoon, maar ook om de vraag of de dader daarbij de bedoeling had die persoon in zijn eer te krenken. Het tweede element heeft betrekking op de vraag of de grond van

de belediging op waarheid berustte, bijvoorbeeld in het geval van het aangeven van een strafbaar feit. In het algemeen concludeerden de romanisten dat in een dergelijk geval de vereiste *animus iniuriandi* niet aanwezig was en dat de uitlating niet als een belediging opgevat kon worden.³³

Het Romeinse concept van majesteitsschennis kende twee kernbegrippen: *perduellio* en *laesa maiestatis*. *Perduellio* omvatte elke daad die gericht was tegen de staat of het vaderland (*patria*), vooral vanuit een militair oogpunt. Dergelijke staatsvijandige daden waren bijvoorbeeld desertie; overgave van een persoon, stad of territorium aan de vijand; hulp aan vijanden van de staat; oproer tegen de staat en banbreuk. Onder *perduellio* vielen ook vergrijpen tegen de veiligheid en het welvaren van de staat, zoals de moord of het voornemen tot moord op een magistraat. In andere woorden, alle daden die gericht waren tegen het interne gezag van de staat.³⁴

Waarschijnlijk vielen beledigingen en vergrijpen tegen plebejische officieren aanvankelijk niet onder *perduellio*. In de loop van de tijd werden delicten tegen hen echter steeds vaker geassocieerd met het *crimen imminutae maiestatis* net zo als *perduellio* gerelateerd werd aan de patricische houders van *imperium*, het gezag van de keizer en zijn ambtenaren. Spoedig zou elk vergrijp gedaan tegen de Romeinse staat vervolgd worden als *laesa maiestatis*. *Laesa maiestatis* was een veel ruimer begrip dan *perduellio* omdat het zowel belediging als fysieke kwetsing omvatte. *Perduellio* was waarschijnlijk beperkt tot die daden die een duidelijk materiële of fysieke schade tot gevolg hadden. *Laesa maiestatis* liet toe andere procedures toe te passen en minder strenge straffen op te leggen. Tegen het einde van de Republiek werden steeds meer elementen van verering en eerbied tegenover het hoogste gezag toegevoegd aan het concept van *maiestas*. Het refereerde niet langer meer alleen aan de waardigheid en de macht van het Romeinse volk, maar werd ook geassocieerd met de persoon van de keizer.³⁵

Uiteindelijk omvatte het concept van *laesa maiestatis* onder het Keizerrijk ook *perduellio*. Onder *laesa maiestatis* vielen tijdens de Keizertijd dus zowel *perduellio*, als alle andere daden die tegenstrijdig waren aan de constitutie van de staat zoals ambtsmisdriven door magistraten, de schending van burgerlijke plichten (verbale belediging en schandschriften inbegrepen), fysieke verwondingen van een magistraat of de keizer en beledigingen tegen de imperiale waardigheid, en de schending van religieuze plichten.³⁶

Conclusies

Uit mijn onderzoek naar verbale belediging van de ambtenaren van het Hof van Holland in de vijftiende eeuw is gebleken dat de praktijk van het Hof een duidelijke vermenging vertoonde van het Germaanse gewoonterecht met elementen uit het Romeinse recht. Het Romeinse recht werd vanaf de veertiende eeuw geïntroduceerd in de Europese gerechtshoven om aan de nieuwe behoeften van de opkomende staten te beantwoorden. Natuurlijk werd het Romeinse recht niet integraal overgenomen. Vele elementen uit het Germaanse gewoonterecht leefden nog door in de praktijk van de laat-middeleeuwse Europese gerechtshoven. Duidelijk Germaanse elementen in de vijftiende-eeuwse praktijk bij het Hof van Holland zijn het streven naar verzoening van de betrokken partijen in civiele zaken en de confiscatie van lijf en goed bij majesteitsschennis. De eerlijke betering vindt enige oorsprong in het Germaanse recht, maar steunt vooral op het canonieke recht. Overigens werd de doodstraf in de praktijk bijna altijd omgezet in een (al dan niet eeuwige) verbanning of een andere straf.

Het Hof van Holland was zich nog altijd goed bewust van de gangbare principes van het vetesysteem, een Germaans overblijfsel. Ten eerste gaat het om de gedachte dat de krenking van de eer van een persoon alleen goedge maakt kon worden door fysiek geweld, volgens het principe van oog om oog, tand om tand.³⁷ Dit is overigens een gedachte die in het antropologisch onderzoek erg belangrijk wordt geacht.³⁸ Een tweede Germaans overblijfsel was de verzoeningsgedachte. In een aantal vonnissen - niet in het vonnis tegen Claas de Jager - wordt met nadruk van de belediger en de beledigde verlangd dat ze beloven vrienden te blijven en elkaar niets te zullen aandoen.

De directe invloed van het Romeins recht is in de juridische praktijk van het Hof van Holland te merken vanaf 1462. Die Romeinse invloeden zijn vooral te zien in de toepassing van de gedachte van een *animus iniuriandi*, ofwel het oogmerk dat een belediging kwetsend bedoeld moet zijn, en van het idee van majesteitsschennis bij de behandeling van zaken van verbale belediging van de ambtenaren. Sporadisch zijn ook vóór 1462 sporen van het Romeins recht aan te wijzen, maar ze zijn niet zo overduidelijk als na die datum.

Hoewel het Germaanse gewoonterecht ook een tariefgebonden boetesysteem kende bij het berechten van een belediging, berustte de profijtelijke betering voor het merendeel op het Romeinse recht, dat het boeterechtelijk karakter van het misdrijf 'belediging' benadrukte. De eerlijke betering daarentegen leunde meer op het Germaanse gewoonterecht en het canonieke recht.³⁹ Zoals men hierboven zag bij de bespreking van het geval van Claas de Jager, kon de eerlijke

betering gepaard gaan met bepaalde formaliteiten, zoals het aanbieden van verontschuldigen op de knieën, met ontbloot hoofd, in het hemd en soms met een brandende kaars in de hand.

De Romeinse definitie van belediging geeft dus een aantal directe oplossingen voor de problemen bij de interpretatie van zaken van belediging van ambtenaren die niet met behulp van het Germaanse gewoonterecht verklaard kunnen worden. Zij bestrijkt namelijk niet alleen de privaatrechtelijke notie 'eer' maar ook belediging van ambtenaren. Erg vreemd is dit niet, omdat de Romeinse maatschappij een sterke staat en een bureaucratisch apparaat kende, terwijl dit niet het geval was in de Germaanse en Frankische samenleving. In een tijd waarin de Bourgondische hertogen zich steeds meer bewust werden van de groeiende identiteit van de Bourgondische staat, groeide de behoefte aan een soort recht dat zich leende om die identiteit en het gezag verder uit te breiden. Het Romeinse recht was hiervoor uitermate geschikt om aan die bedoelingen te beantwoorden. Het is niet voor niets dat de hertogen van Bourgondië steeds meer Romeinsrechtelijk geschoolde juristen in hun raden aanstelden.

Wie zich met onderzoek naar belediging van ambtenaren bezighoudt, zal zich niet alleen rekenschap moeten geven van de historische en antropologische literatuur over eer en belediging, maar ook kennis moeten nemen van het Romeinse recht, dat vanaf de late Middeleeuwen zijn invloed deed gelden op het inheemse recht. Vanaf de zestiende eeuw wordt dit onderzoek vergemakkelijkt door het feit dat het gewoonterecht met zijn Romeinse invloeden door ervaren juristen werd beschreven.⁴⁰ Vóór die tijd zijn er vaak alleen instructies uitgevaardigd die procedurele kwesties bespreken⁴¹ en zal de onderzoeker genoodzaakt zijn om de belangrijkste gedachten over belediging en majesteitsschennis te achterhalen door een nauwkeurige vergelijking van de *casus*.

Noten:

1. Algemeen Rijksarchief Den Haag (ARA), Hof van Holland (HvH) inventaris nummer 22, folio (f.) 117.
2. Tot nog toe zijn alleen enkele gevallen van belediging jegens de Raad van Vlaanderen in de vijftiende en zestiende eeuw en tegen de Staatse Raad van Brabant door juristen besproken. Voor de Raad van Vlaanderen zie: J. Monballyu, 'De bestraffing van weerspannigheid door de Raad van Vlaanderen in het begin van de 16e eeuw. Het proces Roeland Duernaghele (1511-1513)' in: *Recht en instellingen in de oude Nederlanden tijdens de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd. Liber amicorum Jan Buntinx* (Leuven 1981) 351-368; en J. van Rompaey, *Het grafelijk baljuwsambt in Vlaanderen tijdens de Boergondische periode* (Brussel 1967) 478-480 en 501-502. E.J.M.F.C. Broers heeft dit

Verbale belediging jegens het Hof van Holland

- jaar zijn dissertatie over belediging vóór de Staatse Raad van Brabant in de zestiende en zeventiende eeuw gepubliceerd. Hij schenkt hierin ook veel aandacht aan belediging van de Staatse Raad zelf: E.J.M.F.C. Broers, *Beledigingszaken voor de Staatse Raad van Brabant en Landen van Overmaze 1586-1795* [Brabantse Rechtshistorische Reeks, deel 9] (Assen 1996) Eerder verschenen van zijn hand twee artikelen over het zelfde onderwerp: E.J.M.F.C. Broers, 'Beledigingen voor de Staatse Raad van Brabant. Een introductie' in: A.M.J.A. Berkvens en A.Fl. Gehlen, ed., *Tot beter directie van de saken van justicien...* [Handelingen van het XIIe Belgisch-Nederlands Rechtshistorisch Congres, Rijksuniversiteit Limburg, 20-21 november 1992] (Antwerpen-Apeldoorn 1994) 37-47 en 'Van tafel 8 tot boek 6. De belediging in rechtshistorisch perspectief' in: A. Keunen en H. Roodenburg, ed., *Schimp en schelden Eer en belediging in Nederland, ca. 1600-1850* [themanummer *Volkskundig Bulletin* 18:3 (1992)] 297-313; zie ook zijn artikelen in deze bundel.
3. Zie voor de voornaamste historische of historisch-literaire studies over eer en belediging in Nederland: A. Keunen en H. Roodenburg, ed., *Schimp en schelden. Eer en belediging in Nederland, ca. 1600- ca. 1850* [themanummer *Volkskundig Bulletin* 18 nr. 3 (Amsterdam 1992)]; G. Hekma en H. Roodenburg, ed., *Soete minne en helsche boosheit. Seksuele voorstellingen in Nederland, 1300-1850* (Nijmegen 1988); F. van Oostrom, *Het woord van eer. Literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400* (Amsterdam 1987); W. van Anrooij, *Spiegel van ridderschap. Heraut Gelre en zijn ereredes* (Amsterdam 1990); en A. Vanderjagt, *Qui sa vertu anoblist. The concepts of noblesse and chose publique in Burgundian thought* (Groningen 1981).
 4. Zie voor enkele bekende antropologische studies: A. Blok, 'Eer en de fysieke persoon', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 18 (1980) 211-230; P. Burke, 'Insult and blasphemy in early modern Italy' in: P. Burke, *The historical anthropology of early modern Italy* (Cambridge 1987) 95-109; D.D. Gilmore, ed., *Honor and shame and the unity of the Mediterranean* (Washington 1987); J.G. Peristiany, 'Introduction' in: *Honour and shame. The values of Mediterranean society* (Worcester 1965).
 5. F. Egmond, 'Erezaken: rond een echtelijk conflict in het zestiende-eeuwse Haarlem', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 107:1 (1994) 3-22, met name 6-8.
 6. Zie bijvoorbeeld: M. Keen, *Chivalry* (New Haven-Londen 1984) 162-178.
 7. P. Burke, *The historical anthropology*, 14 en 23; A. Keunen en H. Roodenburg, 'Inleiding' in: Keunen en Roodenburg, *Schimp en schelden*, 289-290.
 8. W.P. Blockmans, 'Vete, partijstrijd en staatsmacht: een vergelijking (met de nadruk op Vlaanderen)' in: J.W. Marsilje e.a., ed., *Bloedwraak, partijstrijd en pacificatie in laat-middeleeuws Holland* [Cahiers Sociale Geschiedenis] (Hilversum 1990) 9-33, met name 24, 27-28 en 32.
 9. P. Burke, *Historical anthropology*, 14 en 23.
 10. M.C. Le Bailly, 'In versmadenisse van den hove ende cleynachticheit van der hoicheit mijns genadichs heren'. *Verbale beledigingen jegens het Hof van Holland (1428-1500)* [eindscripctie middeleeuwse geschiedenis] (Leiden 1995). De resultaten van deze scriptie heb ik verwerkt in een artikel getiteld: 'Un cas particulier de lèse-majesté: injures verbales contre la Cour de Hollande en tant que collègue (1428-1491)' dat zal verschijnen in het *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*.

Marie-Charlotte Le Bailly

11. Broers, 'Beledigingen voor de Staatse Raad van Brabant', 38-39.
12. H. de Schepper en J.-M. Cauchies, '*Justicie, gracie* en wetgeving. Juridische instrumenten van de landsheerlijke macht in de Nederlanden, 1200-1600' in: G. Asaert, W. Buntinx e.a., ed., *Recht en instellingen in de oude Nederlanden tijdens de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd: liber amicorum Jan Buntinx* (Leuven 1981) 127-181, met name 156-157.
13. Ik heb mijn zoekmethode beperkt tot de beschikbare indices over de dingtalen en sententieregisters die het archief van het Hof van Holland rijk is. Omdat die indices niet altijd even uitvoerig zijn, heb ik mijn opsporingsmethode van periode tot periode moeten aanpassen. Bovendien waren in die indices grote lacunes, hetgeen betekent dat de oogst voor de periode 1469-1500 in het geheel niet dekkend is. Voor een uitvoerige bespreking van de opsporingsmethode verwijs ik de lezer naar mijn eindscriptie.
14. ARA, HvH 22, f. 117 en HvH 466, f. 96-96v. Ik zal in het vervolg alleen wanneer ik direct citeer uit deze zaak in mijn betoog naar de betreffende dingtaal of sententie verwijzen.
15. ARA, HvH 466, f. 96v.
16. Hun zaak verscheen op 31 mei 1449. ARA, HvH 462, f.87.
17. Het pleit van de procureur-generaal is verwoord in een dingtaal van 6 augustus 1463, ARA, HvH 21, f. 43v-44v. De vonnissen zijn te vinden in de civiele sententieregisters, ARA, HvH 466, f. 104v-109.
18. ARA, HvH 466, f. 96v.
19. Dit aantal is niet dekkend. Vanwege de zeer slechte conditie van een tweetal registers heb ik van een tiental zaken geen gegevens kunnen krijgen. Het aantal kan dus beduidend hoger liggen.
20. (6 augustus 1463) ARA, HvH 21, f. 43v-44.
21. A.S. de Blécourt en E.M. Meijers, *Memorialen van het Hof (den Raad) van Holland, Zeeland en West-Friesland, van den secretaris Jan Rosa*, delen I, II en II (Haarlem 1929) XII; R.C. Bakhuizen van den Brink, *Overzicht van het Nederlandsche Rijks-Archief*, eerste stuk (Den Haag 1854) 179-180; T.S. Jansma, *Raad en Rekenkamer in Holland en Zeeland tijdens hertog Philips van Bourgondië* (Utrecht 1932) 81-84, 95-99 110-111; Th. van Riemsdijk, 'De oorsprong van het Hof van Holland' in: *Geschiedkundige opstellen aangeboden aan Robert Fruin* (Den Haag 1894) 183-208, met name 204-205; en M. van Gent, '*Pertijelike saken*'. *Hoeken en Kabeljauwen in het Bourgondisch-Oostenrijkse tijdperk* ('s Gravenhage 1994) 80-81.
22. Blok, 'Eer en de fysieke persoon', met name 211 en 219; Blockmans, 'Vete, partijstrijd en staatsmacht', 11-14, 20-21, 27 en 31-33.
23. Broers, 'Van Tafel 8 tot Boek 6', 298-299.
24. *Ibidem*, 299-300.
25. F.S. Lear, *Treason in Roman and Germanic law. Collected papers* (Austin 1965) 39-43, 70 en 86-87; M. Lemosse, 'La lèse-majesté dans la monarchie franque', *Revue du Moyen Age Latin* 2 (1946) 5-24, aldaar 9-16 en 22-23.
26. *Ibidem*.
27. Lear, *Treason*, 74 en 80-88.

Verbale belediging jegens het Hof van Holland

28. Broers, 'Van Tafel 8 tot Boek 6', 299-300 en 311; Broers, *Beledigingszaken voor de Staatse Raad*, 52-56.
29. De Blécourt en Meijers, *Memorialen van het Hof*, XVII en XXXIII-LXVI; Jansma, *Raad en Rekenkamer*, 81-84, 95-99 en 110-111.
30. Broers, 'Van Tafel 8 tot Boek 6', 295-298; Broers, *Beledigingszaken voor de Staatse Raad*, 47-52; R. Zimmermann, *The law of obligations: Roman foundations of the civilian tradition* (Kaapstad 1990) 1054-1065.
31. Justinianus, *The digest of Roman law. Theft, rapine, damage and insult*, vertaling door C.F. Kolbert (London 1979) boek 47, hoofdstuk 10, 159-186. Ik geef hier de voorkeur aan de vertaling uit de Penguin Classics serie omdat die van een uitgebreide inleiding en annotatie is voorzien.
32. *Ibidem*, hoofdstuk 10: §1, §5, §7 and §9, 159-167.
33. Broers, 'Van Tafel 8 tot Boek 6', 299-300; Broers, *Beledigingszaken voor de Staatse Raad*, 52-56; Zimmermann, *The law of obligations*, 1059-1061 en 1067-1069.
34. Lear, *Treason*, 6-8.
35. *Ibidem*, 19-20 en 26-32.
36. *Ibidem*, 11; J.G. Bellamy, *The law of treason in England in the Later Middle Ages* (Cambridge 1970) 2-3; en S.H. Cuttler, *The law of treason and treason trials in Later Medieval France* (Cambridge 1981) 6-7.
37. Blok, 'Eer en de fysieke persoon', 211.
38. Hier valt met name te denken aan de studies van A. Blok en J. Pitt-Rivers. Blok, 'Eer en de fysieke persoon'; en J. Pitt-Rivers, 'Honour and social status' in: J.G. Peristiany, ed., *Honour and shame. The values of Mediterranean society* (Londen 1965) 19-77.
39. Broers, 'Van Tafel 8 tot Boek 6', 297-305.
40. Een van de vroegste beschrijvingen is die voor de Raad van Brabant die door Willem van der Tanerijen is gepubliceerd in de laatste jaren van de vijftiende eeuw: W. van der Tanerijen, *Boec van der loopender Practijken der Raidtcameren van Brabant*, ingeleid en uitgegeven door E.I. Strubbe, 2 dl. (Brussel 1952). Voor de Raad van Vlaanderen zijn er de werken van Philips Wielant die al in het eerste kwart van de zestiende eeuw verschenen, o.a.: Ph. Wielant, *Corte Instructie in materie criminele*, uitgegeven en toegelicht door J. Monballyu [Filips Wielant Verzameld Werk, deel I] (Brussel 1995); en *Practijcke Civile*, heruitgave door E.I. Strubbe (Amsterdam 1968). Voor het Hof van Holland is er bijvoorbeeld het werk van Hugo de Groot dat pas aan het begin van de zeventiende eeuw voor het eerst verscheen: H. de Groot, *Inleiding tot de Hollandsche Rechtsgeleerdheid*, uitgegeven, van aantekeningen en bijlagen voorzien door F. Dovring, H.F.W.D. Fischer en E.M. Meijers (2e druk; Leiden 1965).
41. Voor het Hof van Holland zijn belangrijke instructies uitgevaardigd in 1462, 1521 en 1531. Alleen de laatste twee bevatten enkele paragrafen over belediging van hoogwaardigheidsbekleders.